

Б. М. Петров (Москва)

Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941р. ?

У Центральному архіві Міністерства оборони м. Подольська я натрапив у трофейному німецькому альбомі на фотографію, на якій зображені фюрер і дуче (так називали в Італії ватажка італійських фашистів Муссоліні). Викликала подив не сама фотографія, а те, що привело цих диктаторів у серпні 1941 р. у районний центр Черкаської області. Відомо, що саме під Уманню на початку того місяця опинилися «в котлі» дві армії Південно-Західного фронту.

Спроби знайти хоч би згадку про візит двох фашистських диктаторів у наших багатотомних працях, присвячених другій світовій і Великій Вітчизняній війнам, були марними.

Виник сумнів, чи мав місце такий випадок, чи не є це фальсифікацією. Але, продовжуючи пошуки, мені вдалося відтворити досить докладну картину цієї події. В щоденнику начальника німецького генерального штабу Ф. Гальдера є підтвердження зустрічі Муссоліні з Гітлером в Умані з вказівкою точної дати — 28 серпня¹.

Деякі дані було знайдено також у щоденнику начальника італійського генерального штабу У. Кавальєро². Коротко охарактеризуємо цей щоденник, оскільки про нього у нас, на відміну від щоденника Гальдера, мало хто знає.

Отже, це не просто щоденник, а більшою мірою стенографічний запис того, про що Кавальєро говорив у своєму робочому кабінеті, на фронті, в поїзді чи у літаку, запис його розпоряджень, коментарів і розмов. За начальником генерального штабу завжди невідступно слідував стенограф, а в кабінеті Кавальєро був установлений невидимий для стороннього ока мікрофон, що передавав кожне виголошене ним слово у сусідню кімнату, де його записував черговий офіцер. Ці записи склали 28 томів машинописного тексту і 5 тис. аркушів документації.

Для опублікування цих матеріалів італійське видавництво відібрало найцікавіші, на його погляд, записи і документи. Радянське видання являє собою скорочений переклад з італійського. На жаль, нашим військовим начальникам не дозволялося під час війни вести будь-які записи. Тому відомості про діяльність органів вищого військового керівництва ми черпаємо в основному з мемуарної літератури, яка багато в чому грішить суб'єктивізмом.

Як же розгорталися події? Як відомо, уже в липні німецькі плани щодо швидкого загарбання чужих країн зазнали змін. Военні події на всьому радянсько-німецькому фронті розгорнулися не так, як планували гітлерівські стратеги. Наступ німців зустрів великий опір радянських військ. Тому ворог змушений був перейти в основному до оборони.

Непередбачений хід війни змусив Гітлера і вище німецьке командування внести серйозні корективи в початкові плани і розрахунки. Після захоплення Смоленська, в ході якого радянські війська завдали противнику великих втрат, змінилася обстановка на московському напрямку. Великий опір Червоної армії змусив гітлерівське командування вирішувати проблему: куди наступати далі? На Москву чи повернути значні частини сил з московського напрямку на південь і добиватися вирішальних успіхів у районі Києва?

Гітлера дедалі більше почала привертати ідея швидкого захоплення Донецького басейну, Кавказу та багатих сільськогосподарських районів України. 23 липня 1941 р. Кейтель віддав Браухичу розпорядження зосередити зусилля 1-ї і 2-ї танкових груп для захоплення промислового району Харкова, а потім наступати через Дон на Кавказ. При цьому планувалося основні сили насамперед спрямувати для загарбання України, Криму, а центральних районів на Дону. Гітлер гадав, що до початку осінніх дощів німецьким «рухомим з'єднанням пощастить вийти до Волги і вступити на Кавказ»³.

Незважаючи на те, що за строками і завданнями німецькі плани провалилися, Гітлер все ще розраховував закінчити заплановану операцію «до осіннього листопаду». Проте, щоб вирішити це завдання, необхідно було поповнити німецькі війська новими силами. Настала черга Італії внести свій вклад у затіяний фюрером авантюрний «похід на Схід».

Спочатку в плани Гітлера не входило залучати Італію для війни проти Радянського Союзу, оскільки він не вважав її досить сильним союзником і не мав наміру ділитися здобутками своєї перемоги, яку планував одержати протягом кількох місяців. Але стійкий опір радянських військ у перші дні війни показав Гітлеру нерозумність відмовлятися від допомоги Італії. Тим більше, що Муссоліні всією душею рвався до участі в колоніальному грабежі на Сході. «Чи не запізняться мої війська в Росію? — з хвилюванням запитував дуче німецького військового аташе»⁴.

Нарешті, 30 червня Муссоліні одержав довгожданого листа від Гітлера. На початку послання фюрер ділився першими враженнями про хід операцій на Сході. Він не приховував, що опір російських військ виявився сильнішим, ніж передбачалося. «Російські солдати б'ються фанатично», — зазначав Гітлер і повідомляв, що наявність у росіян 54-тонних танків було для німецького генерального штабу повною несподіванкою. «Я з вдячністю приймаю вашу благородну пропозицію направити експедиційний корпус і винищувальну авіацію на східний театр воєнних дій», — повідомляв фюрер Муссоліні⁵. В кінці листа Гітлер пропонував дуче зустрітися на Східному фронті, що надзвичайно потішило його самолюбство.

Італійський генеральний штаб докладав великих зусиль, щоб направити в Росію все найкраще, що мала в своєму розпорядженні італійська армія. Сам Муссоліні уважно стежив за підготовкою експедиційного корпусу. В його голові виношувалися плани збільшити вклад Італії в боротьбу з Радянським Союзом і довести чисельність військ, що направлялися на Східний фронт, до однієї армії. Виступаючи на засіданні ради міністрів 5 липня 1941 р., Муссоліні заявив: «Є одна думка, яка часто приходиться мені в голову: після німецької перемоги над Росією чи не буде досить велика диспропорція між німецьким та італійським вкладом у справу осі? В цьому питанні міститься основна причина, що побудила мене направити італійські сили на російський фронт»⁶. Але фашистський диктатор лукавив, не це було основною причиною. Головним був страх спізнитися до ділення шкури вбитого ведмедя. Тому, готуючи війська на Східний фронт, Муссоліні намагався заручитися обіцянками економічної винагороди за участь у поході. Формально він їх одержав від Гітлера, який у своєму листі від 20 липня писав: «Крім усього іншого, для нас буде можливим забезпечити на величезному східному континенті ті основні економічні умови, які, навіть у разі продовження війни, забезпечать для решти Європи все необхідне»⁷.

Начальник італійського генерального штабу У. Кавальєро також був не проти поправити становище воєнної промисловості за рахунок майбутніх загарбань, але, маючи досвід співробітництва з гітлерівською верхівкою, був настроєний досить скептично. Він вважав, що не варто

дуже розраховувати на ресурси Росії, «оскільки велика частина здобичі попаде до німців»⁸.

Проте 10 липня 1941 р. італійський експедиційний корпус у складі трьох дивізій «Пасубіо», «Торіно» і «Челере» вирушив на схід, «на великі ратні подвиги в ім'я священної Італії». 226 залізничних ешелонів через усю Європу везли 62 тис. італійців. Під час їх відправлення було виголошено багато промов. Генерал Мессе, який очолював експедиційний корпус, закликав своїх солдатів сміливіше боротися за Україну — «майбутню житницю переможців». В Італії стояла сонячна погода, і, здавалося, сонце буде супроводжувати італійців протягом усієї кампанії. Ніхто не сумнівався, що до зими все буде закінчено і доблесні воїни повернуться додому з бойовими нагородами.

Однак неприємності почалися відразу, як тільки експедиційний корпус залишив кордони рідної Італії. Рухомий склад, негайно зібраний з усієї країни, не був підготовлений для такої далекої подорожі. На гірському перевалі Бреннера один з ешелонів розірвався навіпіл, в результаті чого 15 солдатів дивізії «Пасубіо» вибули із строю.

Через 27 днів італійці досягли кордонів України. Тут їх планувалося використати в надто обмежених районах. Гітлер дав розпорядження «за будь-яких умов уникнути їх участі у прибережних районах Чорного моря» і «ні в якому разі не допускати в Крим», що мав стати територією неподільного владарювання рейху. Тому командуванню 11-ї армії, до складу якої повинен був увійти італійський корпус, був даний секретний наказ використовувати італійців на своєму лівому фланзі, що розміщувався далі від Чорного моря⁹.

Тим часом обстановка для військ Південно-Західного напрямку на початку серпня 1941 р. складалася надто несприятлива. Перше серпня був переломним днем для 6-ї і 12-ї радянських армій в Уманському котлі. Вранці командуючі ними П. Г. Понеделін й І. М. Музиченко доповіли по радіо військовій раді фронту і Ставці: «Становище стало критичним. Оточення 6-ї і 12-ї армій закінчено... Боєприпасів немає. Пальне закінчується¹⁰. Спроби вирватися з оточення були безуспішними. 7 серпня опір радянських військ був зламаний. За німецькими даними, під Уманню було взято в полон 103 тис. радянських солдатів і офіцерів¹¹. Війська Південного фронту лишилися двох армій, командуючі ними генерали П. Г. Понеделін та І. М. Музиченко опинилися в полоні¹².

Оточення радянських військ під Уманню Гітлер розцінював як досягнення першої стратегічної мети групи армій «Південь». Під час візиту фюрера (4 серпня) в цю групу (м. Борисов) предметом обговорення було питання про визначення стратегічних цілей та використання сил на другому етапі операції.

6 серпня Гітлер прибув у Бердичів, де в той час розміщувалася штаб-квартира групи армій «Південь». Тут також продовжувалося обговорення плану дальших дій. Як свідчить запис, зроблений Гальдером, знову «було порушено питання про значення Москви. Фюрер знову недвозначно відхилив ці пропозиції. Він знову продовжував свою пісню: «Спочатку має бути захоплений Ленінград... Потім відбувається захоплення східної частини України. І лише в останню чергу буде здійснено наступ з метою захоплення Москви»¹³.

Потім Рундштедт доповів про успіх операцій, які проводилися на фронті групи «Південь». Гітлер схвалив це повідомлення. Особливо йому приємно було почути про успішний наступ танкової групи Клейста на Кривий Ріг, «оскільки у цьому районі, як він сподівається, є винятково цінні поклади високосортної залізної руди і велика металургійна база»¹⁴. По закінченню наради відбувся урочистий прийом на честь Антонеску, який був нагороджений Рицарським Хрестом.

Виконуючи наказ Гітлера, німецьке командування для розгрому військ Південно-Західного фронту додатково залучило 2-у армію й розпочало наступ у напрямку Стародуб — Конотоп — Гомель — Черні-

гів, що створювало загрозу правому крилу і тилу Південно-Західного фронту. Враховуючи це, Ставка 19 серпня наказала відвести армії цього фронту за Дніпро й організувати оборону на його східному березі. На західному березі Дніпра було наказано утримувати лише Київ¹⁵.

Трохи раніше німецьке командування наказом від 14 серпня вивело італійський експедиційний корпус з підпорядкування 11-ї армії і включило його до складу танкової групи Клейста, що наступала до Дніпра у районі Запоріжжя і Дніпропетровська. «Можна передбачати,— пише історик В. Г. Сафронов,— що одним з головних мотивів такого перепідпорядкування було те, що 11-а армія одержала наказ діяти в Криму, куди італійцям у зв'язку із секретним розпорядженням Гітлера доступ не дозволявся»¹⁶.

Італійці, які боролися з бездоріжжям і в'язкою українською грязюкою, не могли угнатися за танками Клейста і безнадійно відстали. Дивізія «Пасубіо» загрузла в грязюці. Колони італійського корпусу, розтягнувшись на сотні кілометрів, вийшли з-під контролю свого командуючого. Тоді Клейст наказав корпусу прибути 29 серпня до Дніпра і замінити німецькі частини гарнізонної служби, звільнивши їх для виконання активних завдань.

У другій половині серпня Гітлер запросив Муссоліні на Східний фронт. Останній не примушував довго чекати себе і 25 серпня прибув у ставку Гітлера, що розміщувалася в Растенбурзі. Його супроводжували начальник генерального штабу Кавальєро, начальник кабінету міністерства закордонних справ Анфузо і посол у Берліні Альф'єрі. Гітлер супроводжували Кейтель, Ріббентроп, Борман, вищі чини армії.

За словами Анфузо, який залишив докладне описання візиту, зустрічі у ставці були заповнені довгими монологами Гітлера. Найцікавішим було визнання фюрера прорахунків щодо оцінки потенціалу Радянського Союзу. «Росіяни опинилися не тими «степовими напівварварами», що попали під ярмо марксизму, які малювалися Гітлеру до початку воєнних дій,— пише Анфузо,— у них була, мабуть, груба, але, що найважливіше, добра зброя, і вони завзято билися. Хоча Гітлер продовжував твердити, що він знищить Червону армію, було ясно, що він наштовхнувся на міцний горіх»¹⁷.

Із ставки Гітлера Муссоліні направився в Брест, де розмістився штаб Герінга. Командуючий 4-ю німецькою армією фельдмаршал Ключе ознайомив Муссоліні з Брестською фортецею, на якій залишилися сліди недавніх боїв, розповів її історію. В першу світову війну фортецею оволоділи війська німецької армії. Тут 15 грудня 1917 р. було підписано перемир'я з Росією. Розповів він також про захоплення фортеці в 1941 р., зазначивши при цьому, що в могутній артилерійській підготовці штурму брала участь 210-мм і 600-мм зброя¹⁸.

Наступного дня спеціальні поїзди повезли двох диктаторів через Польщу в групу армій «Південь». Кінцевою точкою була Умань, куди нещодавно перемістився штаб Рундштедта. Чому вибір випав на районний центр Черкаської області? Як уже зазначалося, основні сили військ Рундштедта переміщувалися на південь до Донбасу та Кавказу. Географічне ж розміщення Умані відповідало цьому напрямку. Досить розвинута шляхова мережа і наявність аеродрому також були на користь даного місця штабу. Певно, важливе значення у виборі штабквартири відіграла і наявність колишнього маєтку графів Потоцьких з прекрасним дендропарком «Софіївка».

Літак з фюрером і дуче 28 серпня 1941 р. приземлився на аеродромі Кросне поблизу Умані. Для їх зустрічі була вишикувана дивізія німецьких солдатів. Велика частина почестей дісталася Гітлеру, в той час як Муссоліні сиротливо стояв збоку. Самолюбство дуче було надто уражене. Потім офіційні фотографі зафіксували двох диктаторів, які нахилилися над раніше підготовленою великою картою воєнних дій.

Після цього Гітлер і Муссоліні відправилися на перехрестя доріг за 18 км від Умані, де був призначений огляд італійських частин, які слідували на фронт. Це була дивізія «Торіно», що в німецьких документах значилася як механізована. Муссоліні розраховував показати її Гітлеру в усій красі, у повній бойовій готовності. Проте її солдати пройшли від румунського кордону 1300 км пішки і були досить стомлені. Мотоцикли берсальєрських батальйонів через бездоріжжя значну частину шляху проїхали на возах і в кузовах вантажних машин. Німці дивилися на це з похмурими обличчями. Ілюзій з приводу бойових якостей своїх союзників у них не залишилося. Було видно, що ці чорняві солдатики кинуться врозтіч при першому ж пострілі.

Після повідомлення Рундштедта про хід бойових дій групи армій «Південь» з 27 липня по 7 серпня 1941 р., які привели до захоплення Умані та оточення 6-ї і 12-ї радянських армій, літак з двома диктаторами на борту піднявся в українське небо. І тут трапилось непередбачене. Несподівано для всіх Муссоліні, який, крім усіх інших титулів, мав ще й звання «першого пілота італійської імперії», заявив, що він особисто хоче вести літак. Настала гробова тиша. Есесівська охорона, для якої такий крок був рівноцінним замаху на фюрера, перевела погляди на Гітлера... Півгодини у літаку панувала напружена обстановка. Як згадував Анфузо, «всі думали про можливі заголовки газет, в разі якби керівники держав «осі» рухнули на землю»¹⁹.

Після пересадки на поїзд, який прямував в Італію, Муссоліні повідомили, що Ріббентроп має намір опублікувати комюніке про візит, не погодивши його з італійською стороною. Дуче був розлючений. «Передайте німцям,— сказав він,— що я накажу зупинити поїзд на найближчій зупинці і не зрушу з місця, поки мені не представлять текст»²⁰. Після того як документ принесли, Муссоліні особливо виділив те місце, де йшлося, що він особисто пілотував літак, на якому летів фюрер.

Візит Муссоліні в Україну не вплинув на долю солдатів експедиційного корпусу, які продовжували місити грязюку на осінніх дорогах. До середини вересня італійські дивізії зосередилися поблизу Дніпропетровського плацдарму, де сили 7-ї німецької армії наштовхнулися на опір радянських військ і були зупинені. Відтак брали участь у кількох боях місцевого значення.

Під час вступу в Дніпропетровськ італійські солдати були здивовані тим, що населення ставилося до них більш вороже, ніж до гітлерівців. Причиною цьому були відмітні знаки італійської армії — білі п'ятикутні зірочки, завдяки яким їх вважали за білогвардійців. «Пізніше, коли непорозуміння розвіялося,— пише один з офіцерів корпусу Д. Фуско,— таємнича «радіостеп» поширила звістку, що ці хлопці у зеленій формі — італійці, люди з добрим характером... і загалом мало здатні на жорстокість»²¹.

Війна проти Радянського Союзу була не потрібна італійським солдатам. Вони не поділяли її цілі з фашистським керівництвом і не хотіли проливати за ці загарбницькі цілі свою кров. Тому іншого наслідку бойових дій італійських військ на радянсько-німецькому фронті, крім нищівної поразки, бути не могло.

¹ Гальдер Ф. Военный дневник.— М., 1971.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 104.

² Кавальєро У. Записки о войне. Дневник начальника итальянского генерального штаба.— М., 1968.

³ Гельдер Ф. Указ. соч.— С. 177.

⁴ Филатов Г. С. Восточный поход Муссолини.— М., 1968.— С. 19.

⁵ Там же.— С. 23.

⁶ Там же.— С. 58.

⁷ Сафронов В. Г. Итальянские войска на советско-германском фронте 1941—1943.— М., 1990.— С. 29.

⁸ Кавальєро У. Указ. соч.— С. 74.

⁹ Сафронов В. Г. Указ. соч.— С. 29.

¹⁰ Центр. арх. Міністерства оборони, ф. 228, оп. 2539, спр. 36, арк. 205—206 (далі — ЦАМО).

¹¹ Там же, ф. 500, оп. 12462, спр. 596, арк. 30.

¹² Коли органи держбезпеки доповіли, що командуючий 12-ї армії здався в полон, Сталін наказав віддати його під суд. У жовтні 1941 р. Понеделін був засуджений до розстрілу. З трагедією під Уманю був пов'язаний сумно відомий наказ Ставки № 270 від 10 серпня 1941 р., в якому говорилося, що Понеделін, «маючи повну можливість пробратися до своїх, як це зробила більшість частин його армії, не виявив необхідної наполегливості і волі до перемоги, піддався паніці, злякався й здався в полон ворогу, дезертирував до ворога, здійснивши, таким чином, злочин перед Вітчизною, як порушник військової присяги» (Военно-исторический журнал.—1988.—№ 9.—С. 27). У дійсності ж П. Г. Понеделін попав у полон, будучи тяжко пораненим, в неприємному стані. Довгі 4 роки гітлерівських таборів не зламали його волі, він гідно пройшов через усі тортури, знаходячи в собі сили підтримувати ще і падаючих духом. Категорично відмовився від співробітництва з фашистами. Після звільнення та репатріації в 1945 р. Понеделін був заарештований і пробув 5 років уже в радянському таборі. Після клопотання, направлено Сталіну, його було знову засуджено і 15 серпня 1950 р. розстріляно.

¹³ Гальдер Ф. Указ. соч.—С. 247.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦАМО, ф. 3, оп. 11556, спр. 1, арк. 376.

¹⁶ Сафронов В. Г. Указ. соч.—С. 33.

¹⁷ Филатов Г. С. Указ. соч.—С. 30.

¹⁸ Кавальєро У. Указ. соч.—С. 80.

¹⁹ Филатов Г. С. Указ. соч.—С. 31.

²⁰ Там же.—С. 32.

²¹ Там же.—С. 41.